

Մ Ա Ս Ե Ա Յ Ա Ղ Ա Ի Ն Ի

Ա Ի Ե Տ Ա Բ Ե Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Ց

Հ Ա Յ Կ Ա Չ Ե Ա Ն Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն .

Պ. ԵԳՈՒՍՐԳ ՏԵԼԼՈՐԻԷ, ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԷՏ.

M. ÉDOUARD DULAURIER, L'ARMÉNISTE.

Արդէն Աղաւնոյս մեջ հրատարակեցինք զյայտարարութիւն Պ. Եղուարդ Տիւրիէի ի յոյս ընծայած *Հայկազեան պատմական Մատենադարանին*, որ է գաղղիարէն քարգմանութիւն մեր ընտիր պատմագրաց՝ հանդերձ պատմական եւ աշխարհագրական ծանօթութեամբբ : Այս հաւարման նախաշաւիղ հասոր պիտի ըլլայ *Խուզարկութիւնք արուեստական եւ պատմական ժամանակագրութեան Հայոց* ըսուած գործը, որ ի բազում ամսոց նեւեկ կայսերական սպարանն սերութեան ծախքովը կտարի՛ մասնաւոր հրովարտակա Պէնսիօն Նափոյեան Գ կայսեր : Երկրորդ հա-

Nous avons déjà publié dans la *Colombe* le programme de la *Bibliothèque historique arménienne* que M. Édouard Dulaurier a entrepris de publier, et qui renferme la traduction française des principaux historiens arméniens, accompagnée de notes historiques et géographiques. Le volume destiné à servir de préambule à cette collection, intitulé : *Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique*, est sous presse depuis plusieurs mois à l'imprimerie impériale, d'après un décret de S. M. l'Empereur Napoléon III, qui a ordonné que cet ouvrage verrait le jour aux frais du gouvernement

սորն է Պասմուքիւն Մասթուսի Ռուհայեցոյ՝ (952-1132) հանդերձ շարայարուբեամբ Գրիգորի Երիցու մինչեւ ցամն 1162, որուն սպագրութիւնը քիչ ժամանակէն աւարտելով պիտի վաճառուի Պ. Տիւրան հրատարակիչ գրավաճառին քով՝ ԻՓարիզ, Իփոզոցն Տէ Կրէ, ք. 5.

Թուրինի գիտութեանց արքունի ճեմարանը Պ. Տիւրիէին հրատարակութեանը օգտակարութիւնը ճանչնալով, եւ անոր Հայոց պատմութեան վերաբերեալ մասենագրական երկասիրութիւնը վարձատրելու փափարով՝ մօտերս միաբան հաւանութեամբ գինքը իրեն քոյրակից անդամ անուանեց, եւ մասնաւոր վկայագիր իրեն յուղարկեց: Նոյնպիսի պատիւ եւ վկայագիր ընդունեցաւ նաեւ մեր միւս բարեկամն Պ. Վիկտոր Լանկյուա, որ յանձն առած է այս հաւաքման մէջ հրատարակել ռուբինեան քաղաւորաց հրովարտականներն եւ անոնց դիւանէն էլած ուրիշ քոյրերը :

Այս օրերս Ռուսիոյ Վսեմափայլ դեսպանն իմացուց Պ. Տիւրիէին որ Վեհափառ Ադերսանդր Բ կայսրը, Ինքնակալ համօրէն Ռուսիոյ, իւր հզօր հովանաւորութեանը սակ առեւ է Հայկազեան պատմական Մասենագրանը՝ մտադիւր սիրով ընդունելով անոր ընծայականը : Ի նմին ժամանակի Մեծափառ կայսրը ականակուռ շքեղ մասանի մը շնորհեւ է Պ. Տիւրիէին, ի նշան հաճութեան իւրոյ եւ ի խրախոյս :

Հարկ չէ մեզ յիշեցնել ընթերցողաց քեւորջափ շնորհապարս պէքք է ըլլամբ ազգովին մեր ազնիւ բարեկամ ու գործակից քաջ հայերենագէտ եւ հայասեր Պ. Տիւրիէին, որ իւր բանկազին ժամանակն ու խողարկու հանձարը ազգերնուս վաղեմի փառքն ու մասենագրական պարծանքը Եւրոպացոց ճանչցնելու կգործածէ : Հարկ չէ ըսինք, վասն զի Հայոց ազգը շատնց հասկըցած է Պ. Տիւրիէին իւր վրայ ունեցած առանձնական սերն ու բազմամուտ աշխատանքը. սիրած է գինքը, քաղցր պիտի ըլլայ միշտ անոր յիշատակը, եւ իւր առաջին կարգի փառաւորացը մէջ պիտի հաշուէ գինքը ամեն ժամանակ :

Մեր համագրի եւ օտարագրի ընթերցողաց

français. Le deuxième volume, contenant la Chronique de Matthieu d'Édesse (952-1132), continuée par Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162, est sur le point de paraître chez l'éditeur, M. Durand, libraire, rue des Grès, 5, à Paris.

L'Académie royale des sciences de Turin, appréciant toute l'importance de la publication de M. Dulaurier, et désirant récompenser ses travaux sur la littérature arménienne, vient de lui envoyer le diplôme de Membre correspondant, en lui décernant ce titre à l'unanimité. Notre ami M. Victor Langlois, qui est chargé d'éditer dans cette collection les chartes et pièces émanées de la chancellerie des rois roupéniens de Cilicie, a reçu un diplôme semblable.

Ces jours passés, S. E. M. l'ambassadeur de Russie a donné communication à M. Dulaurier d'un ordre de S. M. l'Empereur Alexandre II, Autocrate de toutes les Russies, ordre par lequel ce souverain prend sous sa haute protection la Bibliothèque historique arménienne, et en accepte gracieusement la dédicace. S. M. a fait remettre en même temps à M. Dulaurier une magnifique bague enrichie de brillants, comme un témoignage de sa satisfaction et un encouragement.

Nous n'avons pas besoin de rappeler à nos lecteurs combien nous sommes redevables à notre ami et collaborateur M. Dulaurier, le célèbre arméniste et arménophile, qui consacre son temps et ses efforts à révéler à l'Europe la splendeur et la gloire littéraire de notre nation dans l'antiquité. Chacun de nos compatriotes apprécie avec le plus vif intérêt ses savants travaux. Tous lui ont voué leur affection; son souvenir leur sera toujours bien doux, et en tout temps ils le placeront au premier rang parmi ceux qui se sont appliqués à faire revivre la gloire de leurs aïeux.

Nous pensons être agréables à nos lecteurs

հաճոյական գործ քրատ կհամարիմք հրատարակելով հոսառաջուց Պ. Տիւրքիի Մասքեսու Ուոհայեցոյն սկիզբը դրած յառաջաբանը, յորում քաջապէս կփայլի իւր պատմական, ժամանակագրական ու աշխարհագրական քննարձակ հմտութիւնը եւ իմաստուն քննաբանութեամբ վերծանողին առջեւը նկարագրելով Ուոհայեցոյն ռճն ու անոր ժամանակը Հայոց ազգին վիճակը, կցուցրնէ թէ իւր մատենագիրը մեր պատմաբանական մատենագրութեան մէջ ո՞ր տեղին պէտք է ունենայ :

1. Իմ *Խուզարկութիւնք Հայկական ժամանակագրութեան* գործոյն Ներածութեանը մէջ, որ իւր նիւթին պատճառաւ՝ յառաջաբան մը կձեռագունէ այն հաւարմանը՝ որուն արդ առաջին հատորն կհրատարակեմ, ծանուցած եմ թէ ինչ պատճառաւ այս հաւարմանս ձեռք գարկի, եւ թէ պատմական մասին մէջ հայկական զըպրութիւնը ինչ մեծ յարգ ունի: Հոն նաեւ իմ քարգմանելի հայկազն պատմագրաց ժամանակագրական ցանկը դրի, եւ թէ ինչ կարգաւ պիտի ի յոյս ընծայուին: Հոս հաւարմանս միայն այն մասին վրայ կուգեմ խօսիլ՝ որուն երախայրիքն է Մատրեսու Ուոհայեցոյն ժամանակագրութիւնը. ես գայր *Խաչակրաց շրջան* կոչած եմ. որովհետեւ ասոր մէջ կբովանդակին բոլոր այն հայ պատմագիրքք՝ որ ժամանակակիցք էին Փրանկներու Ասորուց եւ Պաղեստինու տիրելուն, եւ որոնց պատմութիւնը՝ մօտ կամ հեռու կապով մը Արեւելքի Լատին գաղթականութեանը հետ կլծորդի: Այս շրջանին՝ ես սովորական տրուածէն աւելի ընդարձակութիւն տուի, որովհետեւ Մատրեսու Ուոհայեցին 952ին կսկսի, որ Պետրոս Անապատականին ձեռքով խաչակրաց ջոհելն գրեթէ՞ղար ու կես առաջ է. եւ ձգեցի զայն մինչեւ Նգիստացոց ձեռքով Փոքր Հայոց քաղաքորութեանը կործանիլը 1575ին, որ Արեւի Մելիքէյ-Աշրաֆ Խայի սուլթանէն առնուելուն, որով եւ Փրանկաց Ասորուց ծովեզերքն ունեցած վերջի քաղաքաց կործանելն 84 տարի ետքը կիլնայ: Եւ յիբաւի, խաչակրաց պատմութիւնը յաւ հասկանալու համար պէտք է ճանաչել նաեւ զդէպսն՝ որ պատրաստեցին այն տեսարանը՝ ուր մեր նախահարքն էկան փառաւոր գործքեր կատարելու, Արաբացոց աշխարհակալութիւնը, Փոքրաց յարձակմունքները՝ որոնց հետ այնչափ անգամ զարկին զարնուեցան, երբ Սելձուքեանը պզտի պզտի իշխանութիւններ կհաստատեին Պարսկաստան, Ասորուց նիւսխակողմը ու Փոքր Ասիայ, եւ յոյն կայսերաց անհաւատից ձեռքն

nationaux et étrangers en publiant ici d'avance la préface qui doit accompagner la traduction de Matthieu d'Edesse. Dans ce morceau brille la vaste érudition chronologique, historique et géographique de M. Dulaurier; avec une critique supérieure, il retrace le caractère de l'auteur, l'état de la nation arménienne à l'époque où il vivait, et détermine la place qu'il doit occuper dans notre littérature historique.

1. Dans l'Introduction à mes *Recherches sur la chronologie arménienne*, ouvrage qui, par le sujet auquel il est consacré, forme le préambule de la collection dont je fais paraître aujourd'hui le premier volume, j'ai exposé les motifs qui ont déterminé la publication de cette collection et l'importance historique de la littérature arménienne. J'ai donné la liste chronologique des auteurs quelle a produits, et que je me propose de traduire, et indiqué l'ordre dans lequel ils verront le jour. Je n'ai ici à m'occuper que de la partie de mon recueil qu'inaugure la Chronique de Matthieu d'Edesse; je l'ai intitulée *Période des Croisades*, parce quelle embrasse les historiens arméniens contemporains de la conquête et de l'occupation de la Syrie et de la Palestine par les Franks, et dont les récits se rattachent par un lien plus ou moins étroit à l'existence des colonies latines de l'Orient. J'ai donné à cette période une extension plus grande que celle où on la circonscrit ordinairement, puisque Matthieu d'Edesse débute à l'année 952, près d'un siècle et demi avant le départ des croisés, commandés par Pierre l'Ermitte; je l'ai prolongée jusqu'à la destruction du royaume de la Petite Arménie, par les Egyptiens, en 1375, 84 ans après la prise de Saint-Jean-d'Acre par le sulthan Mélik-el-Aschraf Khalil, et la ruine des villes qui restaient aux Franks sur le littoral de la Syrie. En effet, l'histoire des Croisades ne saurait être bien comprise si l'on ne connaît les faits qui préparèrent la scène où nos ancêtres vinrent jouer un rôle si glorieux, la conquête arabe, les invasions des Turks, avec lesquels ils eurent tant de fois à se mesurer, l'origine des principautés que les Seldjoukides fondèrent en Perse, dans le nord de la Syrie et dans l'Asie-Mineure, et les tentatives des empereurs grecs pour arracher les Saints-Lieux aux mains des infidèles. C'est ainsi que le plus savant annaliste de la Palestine,

Սուրբ տեղերն ազատելու ըրած փորձերը : Ասոր համար Գուլիելմոս Տիրացին՝ որ Պաղեստինու իմաստնագոյն ժամանակագիրն է, Փրանկաց ընթացքը գծագրելու ժամանակ, անոնց յաղբական դրօշնին տնկած տեղերուն վրայ կշանայ հետայեաց ակնարկութիւն մը տայ. և վերջերս այ ՊՊ. Ուիրն և Միշոյ Խաչակրաց պատմութիւնը գրելու ատեն հարկ համարեցան էլանել մինչեւ ի ժամանակն՝ յոր Կոստանդիանոս Խաչին դրօշը երուսաղէմ Ս. Գերեզմանին վրայ տնկեց :

2. Փոքր Հայոց բազաւորութիւնը Արեւելեան քրիստոնէից տերութեանը մէջ այնպիսի նշանաւոր տեղ մը բռնած է, և անոնց հետ այնպէս ստեպ ու այնպէս ներքին յարաբերութիւններ ունեցած է, որ իւր պատմութիւնը շիրնար անոնցմէ զատուի : Մեծ Հայոց բնակիչները՝ Քուրբաց ոտնակոխ ըլլալով՝ Էկեր Տարոսի կիլիկեացոց կրճերն էին ապաւիներ : Ասոնց գլխաւորներէն մէկը՝ Ռուբէն՝ 1080ին հոն հաստատուեցաւ, քէ և Յոյն շատ շանացին զինքն հալածելու. ու իւր յաջորդները՝ դար մը ամբողջ կռուելով, Յունաց իշխանութիւնը երբեմն ընդունելէն երբեմն մերժելէն ետեւ, վերջապէս անկախութիւննին կատարեալ ձեռք ձգեցին : Հագիւ քէ խաչակիրք Փոքր Ասիայէն անցնելով Անտիոքայ առջեւն հասան, Հայք մէկէն զանոնք դիմաւորեցին, իբրեւ յԱրեւմտից եկած իրենց եղբարքն, օգնեցին առատապէս, ու գրեթէ անոնց ամէն մէկ պատերազմին մարտակից հանդիսացան :

3. Այս գործերովս՝ Կոստանդին, Ռուբէնի որդին, արժանի եղեւ *Quarnti* տիտղոսն ընդունելու, զոր խաչակիրք երախտագիտութեան համար տուին իրեն, և զոր իւր յաջորդներն այ պահեցին մինչեւ ի Լեոն Բ. որ 1198ին ի Հենրիկոս 2 կայսերէ *Boisacour* պսակեցաւ : Կեղեստինոս Գ պապը, կայսեր համաձայնելով, Լեոնի արքունի շքեղ բազ մը դրկեց ու սուրբ Պետրոսի դրօշ մը. քիչ մը վերջը Ալեքսիս Կոմնենոս, արեւելից կայսրն ևս ձանջցաւ Լեոնի անկախութիւնն ու արքայական նշանները տուաւ : Արդէն Հայերը Լեոն Բէն առաջ այ սկսեք էին Փրանկաց նորանեութիւններն ու մէկ քանի կրօնական ու ասպետական կարգերն ընդունել : Լեոն այս նմանողութեանը հաստատութիւն տուաւ, իր բազաւորութեանը՝ Արեւելի ու Եւրոպիոյ Լատին տերութեանցը նման կայուածական սանձանադրութիւն մը տալով : Ռուբինեանք Փրանկաց հօգորագոյն ու անուանի ցեղերուն հետ խնամութիւն ըրին : Պօտոսէն, Կոստըրուա տը Պուրիլեոնի եղբայրը՝ Ռուբէնի բոռն՝ Արտան՝ կին էր առեր : Լեոն Բ այ իր Ալիս բոռը կարգեց ընդ Ռեմոնտի, անդրանկան Անտիոքայ իշխան Պոնտոնտ լը Պամպի : Այս ամուսնութենէ ծնած Ռեմոնտ Ռուբէնի խնամակալը՝

Guillaume de Tyr, en retraçant la marche des Franks, a toujours soin de jeter un coup d'œil rétrospectif sur les lieux où ils plantèrent leur drapeau victorieux; et dans ces derniers temps, MM. Wilken et Michaud, en écrivant l'histoire des croisades, ont cru devoir remonter jusqu'à l'époque où Constantin releva l'étendard de la Croix, dans l'église du Saint-Sépulcre, à Jérusalem.

2. Le royaume de la Petite Arménie occupa une place si considérable parmi les États chrétiens de l'Orient, et entretint avec eux des rapports si fréquents et si intimes, que son histoire ne saurait être séparée de la leur. Les populations de la Grande Arménie, refoulées par les Turks, étaient venues se jeter dans les gorges du Taurus cilicien. Vers 1080, un de leurs chefs, Roupèn, s'y établit malgré les efforts des Grecs pour l'en chasser, et ses successeurs finirent, au bout d'un siècle d'efforts, tour à tour repoussant et acceptant la suzeraineté de la cour de Constantinople, par conquérir une entière indépendance. A peine les croisés, après avoir franchi l'Asie-Mineure, furent-ils arrivés devant Antioche, que les Arméniens accoururent à eux comme vers des frères venus de l'Occident, leur prodiguèrent des secours, et ne cessèrent de combattre dans leurs rangs sur presque tous les champs de bataille.

3. Cesservice méritèrent à Constantin, fils de Roupèn, le titre de *baron*, qui lui fut décerné par les Croisés reconnaissants. Ses descendants le portèrent jusqu'à Léon II, qui, en 1198, obtint de l'empereur d'Allemagne, Henri VI, le titre de *roi*. Le pape Célestin III, de concert avec l'empereur, envoya à Léon une magnifique couronne royale et un étendard aux armes de saint Pierre; peu de temps après, l'empereur d'Orient, Alexis Comnène, reconnut aussi son indépendance, et lui offrit les insignes de la souveraineté. Antérieurement à Léon II, les Arméniens avaient déjà commencé à adopter les modes des Franks, et quelques-unes de leurs institutions religieuses et chevaleresques. Ce prince sanctionna définitivement cette imitation en imposant à son royaume une constitution féodale, semblable en tout à celle qui régissait les Etats latins de l'Orient et ceux de l'Europe. Des alliances de familles se formèrent entre les Roupéniens et les maisons françaises les plus puissantes et les plus illustres. Baudouin, frère de Godefroy de Bouillon, avait épousé Arda, petite-fille de Roupèn; Léon II maria sa nièce Alice avec Raymond, fils aîné du prince d'Antioche, Boëmond le Bame.

լայով Ե. պաշտպան ընդդեմ Թրիպոլիի Ռեմոնտկոմսին, որ Ռեմոնտ Ռուբենի հորեղբայրն էր, ու Անտիոքայ իշխել կապահանջեր, Լեոն Բ իբրեւ տեղակալ իշխանութեանս՝ Արեւելքի քրիստոնէից վրայ հօգօր նեղի-նակութիւն մը ստացաւ։ Ի խնամութեանց անտի որ զՀայս Փրանկաց հետ կապեցին, Ե. որոնք կգտնուին ժամանակակից յիշատակարանաց, Ե. գլխաւորապէս Գույ. Տիւրացւոյն *Անքրսածովեան իրաց* Պատմութեանը էջ, *Անքրսածովեան ցեղ* գրոց ու, Կիւիլիոյ Սմբատգուն-դատապլին ժամանակագրութեանը մէջ, յիշեմ միայն ժոպէն տը Քուսքընէ լը Վիտոյի՝ Մելիտիոնոյ Յունաց կառավար Գաբրիէլ իշխանին աղջկանը հետ ըրած խնամութիւնը, որ հայկական ցեղերուն ամենէն հարուստներէն մէկուն ժառանգ մնացած էր։ Լեոն Բի ու իր յաջորդացը տակ՝ Լատինը շատցած էին Կիւիլիոյ մէջ. ձեռովայի, Վենետիոյ ու բոլոր Իտալիոյ Քաթալոնիոյ ու Բրովանսի վաճառաշահ քաղաքաց վաճառականները հոն կրափէին։ Փրանկաց կղերը Կիւիլիոյ մէջ վանքեր էր հաստատեր. ու Ս. Յովհաննու Նրուսաղեմացւոյ, Տաճարի ու Տեստմեան ասպետութիւնները՝ հոն ընդարձակ վիճակներ ունէին, ու Փրանկ իշխաններ Ռուբինեան արքունեաց մէջ մեծ պաշտօններ կկատարէին։ Նրբ 1542ին հայ ցեղին բազաւորները Կիպրոսի Լուսինեան իշխանաց ճիւղի մը տեղի տուին, Կիւիլիա առջինէն շատ աւելի Լատիններով լցուեցաւ, ու անոնց ազդեցութեանը տակ ինկաւ։ Փոքր Հայոց բազաւորութիւնը իբրեւ սահմանագլուխ Ե. մուտք Ասորոց՝ միշտ ամենահարկաւոր համարեցաւ յայնկոյս ծովու եղեալ քրիստոնէայ գաղթականութեանց պահպանութեանը համար, Ե. կամ իբրեւ յոյս անոնց վերականգնմանը՝ իյնալէն էտէ։ Ասոր համար Պապերը այնչափ ջանք ըրին որ այս բազաւորութիւնը Նիպոտացւոց ձեռքէն պանէն, ուստի Ե. շատ անգամ անոր օգնութեան կանչեցին Նարպայ բազաւորները։ Բայց իրենց ջանքը պարսպն էլաւ, որովհետէ Խաչակրաց Եռանդը պաղեր գացեր էր։ Իրենց ձայնը ջնդէ լսելի, ու Փոքր Հայրը՝ անհաւատից անդու ու անաւոր հարուածոց տակ կորոյս իւր վերջին Լեոն Զ բազաւորը, Ե. իւր անկախութիւնը մինչեւ ի սպառ։ Այս բշուտո իշխանը բշնամեաց ձեռք բազմամեայ գերութիւն մը էտէ Եկաւ իւր կեանքը Փարիզու մէջ լմնցուց 1395ին։

4. Մատրեոս Ուռնայեցւոյն մեզի բողոքած էջերը կարդանուս՝ կտեսնեմք քէ ինչպէս ձեւացաւ ու մեծացաւ Կիւիլիոյ այս կէս մը հայ կէս մը լատին բազաւորութիւնը. ինչպէս Թուրքերը իրենց խոպաններէն էլան նեղեղեցին զՄեծ Հայս, ու անդիմադարձ արշաւանօրը

Devenu le tuteur du jeune Raymond Rupin né de cette union, et son protecteur contre les prétentions de Raymond, comte de Tripoli, oncle de Raymond Rupin, à la possession d'Antioche, Léon II acquit, comme régent de cette principauté, une autorité prépondérante dans les affaires des chrétiens d'Orient. Dans le nombre des alliances qui unirent les Arméniens aux Français, et dont on trouve l'indication dans les monuments contemporains et principalement dans l'*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* de Guillaume de Tyr, dans le *Lignage d'outre mer* et la Chronique de Sempad, connétable de Cilicie, je citerai celle de Josselin de Courtenay le Vieux avec l'héritière de l'une des plus riches familles arméniennes, la fille de Gabriel, gouverneur de Mélitène pour les Grecs. Sous le règne de Léon II et de ses successeurs, les Latins étaient établis en nombre considérable dans la Cilicie; on y voyait affluer les marchands de Gènes, de Venise, et de toutes les villes commerçantes de l'Italie, ceux de la Catalogne et de la Provence. Le clergé frank y possédait des monastères, et les trois ordres de Saint-Jean de Jérusalem, du Temple et Teutonique, de riches commanderies; des seigneurs français occupaient de grandes charges à la cour des Roupéniens. Lorsque, vers 1342, les rois de race arménienne eurent fait place à des princes d'une branche des Lusignans de Chypre, la Cilicie fut envahie plus que jamais par les Latins et soumise à leur influence. L'existence du royaume de la Petite Arménie comme frontière de la Syrie et donnant accès dans ce pays fut toujours considérée comme indispensablement liée au maintien des colonies chrétiennes d'outre mer, tant qu'elles furent debout, ou à l'espérance de les recouvrer, lorsqu'elles furent perdues. C'est pour cette raison que les papes firent tant d'efforts pour soutenir ce royaume contre les Égyptiens, et appelèrent tant de fois à son secours les souverains de l'Europe. Mais leur zèle resta impuissant au milieu de la tiédeur qui avait succédé à l'enthousiasme des Croisades. Leur voix ne fut pas écoutée, et la Petite Arménie succomba sous les coups réitérés et terribles des infidèles, et perdit avec son dernier roi, Léon VI, et à jamais, son indépendance. Ce prince infortuné, tombé entre leurs mains, vint, après une longue captivité, finir ses jours à Paris, en 1393.

4. En parcourant les pages que nous a laissées Matthieu d'Edesse, nous voyons comment se forma et grandit ce royaume mi-parti arménien et latin de la Cilicie, les Turcs, sortant de leurs steppes, envahir de leurs flots grossissants la Grande Arménie, et dans leur marche

հասան մինչեւ ի մեջ Փոքր Ասիոյ : Հոն կտեսնեմք Նիկեփոս, Փոկաս ու Յովնաննէս Չմշկիկ կայսերաց տուած պատերազմները Համատանեան արաբացի հօգօր ցեղին դէմ, (որ Ասորոց ճիւղակորդմը ու Միջագետաց մեջ էկեր հաստատուէր էին,) ու ընդդէմ զօրաց Եգիպտոսի ու Պաղտատայ խալիֆայիցը, կտեսնեմք նոյն կայսերաց յԱսորիս եւ ի Պաղեստին ըրած արշաւանքները Ֆարսիմեանց ձեռքէն սուրբ տեղերն ազատելու համար :

Մեր ժամանակագրին գրոց այն մասին մեջ ուր Եղեսիոյ կոմսութեան Հայոց վիճակը կպատմէ, Էրբ Ռոման Փրանկ իշխանաց տակն էր (1098-1149) ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ ու Անտիոքայ իշխանութեան ճիւղակորդմն Էղած դէպքերը՝ նոր է նա, եւ ոչ որ յարաբացի, յասորի, ի յոյն կամ ի յատին պատմագրաց ժամանակին կրնայ իւր տեղը լցուցանել : Ռուսի ժամանակակից իրաց պատմութեամբն ու նախագոյն ժամանակաց մեզի տուած յիշատակներովը՝ Ռոմայեցիին բոլորովին Խաչակրաց շրջանին կվերաբերի :

5. Կուզեմ հիմայ բանի մը ծանօտութիւն տալ իւր վարուցը, բայց դժբախտաբար քէ իրեն եւ քէ բոլոր իւր համագրի հեղինակաց կենսագրութիւնը կպակսի : Հայկական մատենագրութիւնը, որ այնքան ձոխ է յիշատակարանօք բաղարական եւ կրօնական պատմութեան, ոչ Էրբէր մեր ունեցած մատենագրական պատմութեան նման բան մը արտադրած է : Ռուսի եւ այս կենսագրութիւնս ասղիս անդին յիշած եւ միշտ անբաւական յիշատակներէն պէտք է հաւարեմ : Մատրէոս Ռոմայեցոյն վրայ բոլոր բոլոր գիտցածնիս՝ իւր Բ եւ Գ մասերուն յառաջաբաններուն մեջ տուած տեղեկութիւններն են : Ինքզինքն *Մոնհայեցի* կկոչէ, այսինքն՝ բնակիչ կամ մանուանդ ծնունդ Ռոմայ (Եղեսիոյ). ինչպէս ինքն իսկ հոն ծնած ըլլալը յայտնի կըսէ : Քիչ մը վար՝ ինքզինքը *Վաներեց* կկոչէ : Ծննդեանն ու մահուանը տարին չեմք գիտեր : Այս յայտնի է որ իր կեանքը 1156էն անդին անցած է, ուր կամենցէ իւր գիրքը : Հայոց նոր պատմիչ մը, Հ. Միքայել Չամչեան, առանց հիման կհամարի (նատ. Գ. էջ 67) որ 1144ին Ասորոց Արաբկներուն իշխան հռչակաւոր Նուր-Էտտիինն հօրը Էմատ-Էտտիին Չանկիին ձեռքով Եղեսիոյ կոտորածին մեջ մեռած ըլլայ նաեւ Մատրէոս ի խորին ձեռութեան : Կերէի քէ կենաց մեծ մասը անցոյց յԵղեսիա, որովհետեւ, ինչպէս կըսէ, հոն հաւարեաց եւ Էղ ի կարգի գնիւքս իւրոյ ժամանակագրութեան, որոյ առաջի երկու մասունքն միայն տասնէնինգ տարուան անդու աշխատանս տուին իրեն : ՃԺԳ գլխուն մեջ ըսածէն կարեւր հետեւեցնել, որ

irrésistible, pénétrer jusqu'au centre de l'Asie-Mineure. Nous assistons aux luttes des empereurs Nicéphore Phocas et Jean Zimiscès contre la puissante famille des princes arabes de la dynastie des Hamadanites, établie dans le nord de la Syrie et dans la Mésopotamie, contre les armées des Khalifes d'Égypte et de Bagdad, à leurs expéditions en Syrie et en Palestine, pour enlever aux Fathimites les lieux sanctifiés par l'œuvre de la Rédemption.

Dans la partie de son livre où notre chroniqueur nous parle des destinées des populations arméniennes du comté d'Édesse, lorsque cette ville obéissait à des princes français (1098-1149), des événements qui eurent alors pour théâtre la Cilicie et le nord de la principauté d'Antioche, il est neuf, et aucun des historiens arabes, syriaques, grecs ou latins de cette époque ne peut le suppléer. Par le récit des faits contemporains, comme par les souvenirs qu'il nous a transmis des âges antérieurs, il se rattache donc tout entier à la période des Croisades.

5. Je voudrais maintenant présenter quelques renseignements sur sa vie; mais il en est malheureusement pour lui comme pour tous les autres écrivains de sa nation: leur biographie nous fait défaut. La littérature dont ils émanent, si riche en monuments de l'histoire politique ou religieuse, n'a jamais rien produit d'analogue à ce qui constitue chez nous l'histoire littéraire; et nous ne pouvons retracer cette biographie qu'en la recomposant avec des traits épars çà et là et toujours insuffisants. Tout ce que nous savons de Matthieu d'Édesse est ce qu'il nous révèle lui-même dans les prologues de sa 2e et de sa 3e parties. Il se donne le surnom ethnique d'*Ourhâetsi*, c'est-à-dire d'habitant ou plutôt natif d'Édesse (Ourha); et en effet, il ajoute immédiatement que cette cité lui avait donné le jour. Quelques lignes plus loin il se qualifie de *Vanérêts* ou supérieur de couvent. L'époque de sa naissance et de sa mort nous est inconnue. Ce qui est indubitable, c'est que son existence dut se prolonger au delà de 1136, année où il termina son livre. C'est sans fondement qu'un historien arménien moderne, le Père Tchamtehian (t. III, p. 67), suppose que Matthieu, déjà très-avancé en âge, fut enveloppé dans le massacre des habitants d'Édesse lorsque cette ville fut prise, en 1144, par Emad-Eddin Zangui, père du fameux Nour-Eddin, prince de la dynastie des Atabeks de Syrie. Il paraît qu'il y passa la plus grande partie de sa vie, puisqu'il nous raconte que c'est là qu'il rassembla et mit en ordre les maté-

վերջերը Կոմակենի հիսսիսակողմն ինկած Քեսուն քաղաքն էր քաշուած, որ ինչպէս և Մարաշ՝ Պօտուհն անունով, Լատին իշխանի մը տակ էր գոր Գույ. Տիւրացին (ԺԶ 14 և 17) *Բարդուղիմու Մարեսացի* կկոչէ: Եւ յիբարի՝ Մատրեոս կըսէ՝ որ էրք Ամր-Գազի, որդի Մոհամմետ-պէն-էյտանի շմենտի, էմիր Կապադովկիոյ, Եկաւ ու գՔեսուն պաշարեց 1156ին, հոն էր ինքն ալ, ու գՊօտուհն՝ *կոմսն մեր* կկոչէ, անոր իշխանութեան տակ քլլայն ու գեղով ցուցընէյ :

6. Իւր հայրենի քաղաքը, և ուր էր այն վանքն՝ որուն առաջնորդն էր, պատմական հետազոտութեանց համար արձակ դաշտ մըն էին : Եղեսիա, Միջագետաց այս իին քաղաքը, Արեւմտեան Ասիոյ ծաղկած մեծամեծ տէրութեանցը մեջ՝ և յունական և արեւելեան աշխարհաց սահմանները կիյնար . արեւելքէն Պարսկաստանն ունէր, հիւսիսէն Հայաստան, հարաւէն Խալիֆայից իշխանութիւնը, արեւմուտքէն գԱսորիս՝ Պաղեստին ու Բիւզանդիոյ կայսերաց ընդարձակ երկիրները : Իր ջորս դին կատարեցան այն մեծ յեղափոխութիւնքն՝ որոց Արեւելից այս մասը վկայ էղէ, և յաճախ զգաց զարգասիսն : Մակեդոնացիք նորոգեցին զնա, և իւր առջի *Ուռնոյի* (1) անունը փոխեցին յեղեսիա, ի յիշատակ իրենց հետաւոր հայրենեաց : Սելեւկիացոց ատեն՝ Մժբնայ հետգորաւոր ամուր մի էղէ որ գԱրշակունիսն Հայոց և Պարսից՝ Յունաց յարձակմունքներէն կպաշտպանէր : Ոսրհոյենի մայրաքաղաքը նաև զպրութեան մետրապօլիս էղէ և բարակ քաղաքականութեան կենդրոն: Ի կանուխ ժամանակաց հետև վառարան մի էղէ ասորի, յոյն և հայ զպրութեանց :

Մովսէս Խորենացի (2) յիշատակէ զդիւանս եղեսիոյ, ուր Հայոց Արշակունի քազաւորաց պատմութիւնները կպահէին, և վկայէ թէ ինքնին այս հարուստ մատենադարանը տեսեր է : Կըսէ զարձեալ (3) թէ առ Վեսպասիանա և Տիտոսի՝ Հռոմայեցիք երուանդ քազաւորէն՝ որ Հայոց գանը յափշտակած էր, Միջագետքն ընդունելով, եղեսիան փառաւորապէս զարդարեցին, ու երկու զպրոց հաստատեցին. մէկուն մեջ

riaux de sa Chronique, dont les deux premières parties seulement lui avaient coûté quinze années de recherches persévérantes. On peut inférer de ce qu'il dit au chap. CCLIII, que plus tard il s'était retiré à Kéçoun, ville du nord de la Comagène, qui appartenait, ainsi que Marasch, à un prince latin nommé Baudouin, le *Balduinus de Mares* de Guillaume de Tyr (XVI, 14 et 17.) En effet, Matthieu nous fait entendre qu'il était à Kéçoun, lorsqu'Amer-Gazi, fils de Mohammed-ben-Eldanischmend, émir de Cappadoce, vint en faire le siège en 1156; et en parlant de Baudouin, il le nomme *notre comte*, comme s'il voulait faire entendre qu'il était sous l'autorité de ce prince.

6. Le lieu qui fut le berceau de notre chroniqueur, et où s'élevait le monastère dont il fut le chef, lui offrait, mieux qu'aucun autre, un champ ouvert aux investigations de la science historique. Édesse, cette antique cité de la Mésopotamie, était située au milieu des grands empires qui fleurirent dans l'Asie occidentale et sur les limites du monde grec et du monde oriental; elle avait à l'est la Perse, au nord l'Arménie, au sud l'empire des Khalifes, à l'ouest la Syrie et la Palestine, et les vastes possessions des souverains de Byzance. Les grandes révolutions dont cette partie de l'Orient fut le témoin s'accomplirent autour d'elle, et plus d'une fois elle en ressentit le contrecoup. Restaurée par les Macédoniens, qui transformèrent son nom primitif d'Ourhoï (4) en celui d'Édesse, qui leur rappelait le souvenir de la patrie absente, elle devint avec Nisibe, au temps des Séleucides, une forte position stratégique qui protégeait les États des Arsacides d'Arménie et de Perse contre l'agression des Grecs. L'importance de la capitale de l'Osrhoène comme métropole littéraire et comme centre d'une civilisation raffinée ne fut pas moins grande. De bonne heure elle fut un foyer d'études syriaques, grecques et arméniennes.

Moyse de Khoren (5) mentionne les archives d'Édesse, où était conservée l'histoire des rois arsacides d'Arménie, et atteste avoir vu lui-même ce riche dépôt. Ailleurs, il dit (6) que sous Vespasien et sous Titus, les Romains ayant obtenu du roi Erouant, usurpateur du trône de l'Arménie, la cession de la Mésopotamie, embellirent Édesse de constructions magnifiques, y établirent deux écoles, l'une pour l'enseignement de la

(1) *Ուռնայ* ըստ Հայկական հնչման և ուղղագրութեան :

(2) *Պատմութիւն Հայոց* Բ, ժա :

(3) *Պատմութիւն Հայոց* Բ, ք :

(4) Ourha (*Ուռնայ*) suivant la prononciation et l'orthographe arméniennes.

(5) *Histoire d'Arménie*, II, 44.

(6) *Histoire d'Arménie*, II, 38.

տեղացւոց լեզուն ասորերէնը սովբէյոս, միւսն ալ յունական դպրութիւնը, և հոն ժողովեցին հարկաց ու մեհենից վերաբերեալ ինչ յիշատակագիր որ կրցան գտնալ, գլխաւորաբար Սինոպի և Պոնտոսի մէջ եղածները : Հայկական ուսմանց եղեսիոյ մէջ հնուց ծաղկիլը, բէ և յայտնապէս բրիստոնցեալքնէ Ետե, կերեւի նոյն հեղինակէն յիշեալ Մարիբա Կատինա ասորոյն (1) Հայկական տարեգիրքներէն, որ անտարակոյ խորեհացւոյն անոր տուած ժամանակէն վերջը կիլնայ, բէ և ամենաստոյգ աւանդութիւններէ ժողոված է, ուր և կիլիշէ իսկ Բարդաճանի(2) ու անոր աշակերտին Ղերութեանայ որդւոյն Ափշաղարայ(3) ժամանակագրութիւնները: Գարձեալ ի ճոխ դիւանէն եղեսիոյ հանեցին Յուլիոս Ափրիկեցին, Եւսեբիոս Կեսարացին, եղեսիոյ ժամանակագրաց հեղինակը, ինչպէս նաև Յեսու Սիւնակեաց, Գիոնեսիոս պատրիարք Յակոբիկեանց և այլք: Իւր որմոցն մէջ էլ կանգնեցաւ այն իմաստուն դպրոցը՝ զոր փառասորեց Ս. Նիքիմ ի Գ դարու, և որ ի վերջս Նեստորականաց վարդապետութիւններովը ինկաւ : Զենոն կայսրը եղեսացի նեստորեանց Պարսից բագաւորաց հետ ունեցած վերաբերութիւնները կտրեյոս համար (4)՝ աւրեց զայն և ցրուեց: Այս մտաւորական շարժումընք հետզհետէ տրկարացաւ եղեսիոյ տիրապիտութենէն պատճառած բողոքական դիպացը մէջ : Արաբացիք Բիւզանդացւոց ձեռքէն առին, վերջէն Յունաց իլլիսանութեան տակ ինկաւ. 1087ին Սելճուքեան Տաճկաց անցաւ, ու 1099ին Փրանկաց, որոնց ձեռքէն յափշտակեց զայն Զանկի 1144ին: Բայց սակայն հաւանական կերեւի որ ժԲ դարուն սկիզբները, ուր Մատրեոս գրեց, դեռ բոլորովին մարած չէր այն ուսումնական ախորժակը՝ որ Ոսրհոյեցի հին մայրաքաղաքին փառքն ու պարծանքն էր եղած. ու իւր պատմութիւնը կցուցրնէ բոլոր այն աղբիւրները զոր եղեսիա Մատրեոսի անխոնջ Եռանդեանը մատակարարեց :

7. Շատ անգամ կկրկնէ բէ իր պատմութիւնը գրելոյ համար ականջալուր աւանդութեանց ու իրմէ առաջ եղող պատմագրաց է դիմեր : Բայց ո՞վ էն այս պատմագիրք. չըսեր մեզի. ոչ անուն մը կիլիշէ և ոչ գրուած մը յանուանէ : Ժամանակակից հայ մատենագրութեան մէջ չկայ մեկը՝ որ նոյն իրաց վրայ գրած ըլլալովը՝ կարենանք բողոքատութեան առնուլ : Նոյն իսկ յետագայ պատմիչք բուին անտեսել զայն բոլորովին, բաց

langue du pays, le syriaque, l'autre pour l'enseignement de la littérature grecque, et y recueillirent tout ce qu'ils purent trouver de documents relatifs aux tributs et aux temples, et notamment ceux que leur fournit la ville de Sinope, dans le Pont. Le développement d'une ancienne culture des études arméniennes à Edesse, quoique évidemment postérieur au christianisme, ressort des pages du même écrivain, où il cite les annales d'Arménie du syrien Mar-Ibas Katina (1), qui est certainement postérieur à l'âge que Moïse lui assigne, mais qui a recueilli des traditions d'une authenticité incontestable, et où il mentionne les Chroniques de Bardésane (2) et de son disciple Lérubnas (3), fils d'Aphschatar. C'est dans la riche bibliothèque d'Édesse que puisèrent Jules l'Africain, Eusèbe de Césarée, l'auteur de la Chronique d'Édesse, ainsi que Josué Stylite, Denys, patriarche des Jacobites, et autres. Dans ses murs s'éleva cette savante école qu'illustra saint Ephrem, au quatrième siècle, et qui, déchue par l'invasion des doctrines du nestorianisme, fut dispersée et détruite à la fin du cinquième, par l'empereur Zénon, jaloux d'empêcher les relations des nestoriens d'Édesse avec les rois de Perse (4). Les traces de ce mouvement intellectuel durent s'affaiblir de plus en plus au milieu des vicissitudes politiques qu'Édesse éprouva et des changements de maître qu'elle subit. Enlevée à la domination byzantine par les Arabes, elle retomba au pouvoir des Grecs, pour passer, en 1087, sous le joug des Turcs Seldjoukides, et en 1099, sous celui des Franks, auxquels elle fut prise en 1144 par Zanguï. Il est probable néanmoins qu'au commencement du XIIe siècle, au temps de Matthieu, les dernières traces de ces goûts littéraires qui avaient fait la gloire de l'antique métropole de l'Osrohoène n'avaient point encore entièrement disparu; et son livre montre toutes les ressources qu'elle fournit à sa studieuse ardeur.

7. Plusieurs fois il répète qu'il a consulté pour le composer la tradition orale et les historiens qui l'ont précédé. Mais quels sont ces historiens? c'est ce qu'il nous laisse ignorer; car il ne cite ni le nom d'un seul auteur ni le titre d'un seul ouvrage. La littérature arménienne contemporaine n'en a produit aucun traitant des mêmes faits dont il a eu occasion de parler qui puisse nous servir de terme de comparaison. Il y a plus; les au-

(1) Պատմութիւն Հայոց Ա. և Բ. ա, ր :

(2) Պատմութիւն Հայոց Բ. կգ :

(3) Պատմութիւն Հայոց Բ. լգ :

(4) Պայեք, Պատմութիւն Ոսրհոյեցի և եղեսիոյ Պատրիարքի 1744 թառածալ, էջ 271 և 272 :

(1) Histoire d'Arménie, livre 1er, et chap 1 et 9 du second.

(2) Histoire d'Arménie, II, 66.

(3) Histoire d'Arménie, II, 36.

(4) Bayer, Historia Osrohoëna et Edessena. Petropoli, 1744 in-4°, pages 271 et 272.

ի Սմբատ գունդտապէն, ի ժՊ դարուն, որ իւր ժամանակագրութեան առջի մասին մեջ զՄատրեոս կհամառօտէ, առանց ամենեւին իւր առաջնորդին անունը տալու : Այս լուրքեանը պատճառը ինծի կերելի թէ այս է. Մատրեոս գլխաւորաբար արեւմտեան Հայոց ու սահմանակից օտար գաւառաց պատմութիւնը գրեց, ուր իրմէ ետքն էկող պատմիչք, ինչպէս Կիրակոս Է. Վարդան, Սանատրի, Հաղբատու Է. Գետկայ՝ արեւելեան Հայոց հռչակաւոր դպրոցներու աշակերտք, գլխաւորապէս Մեծ Հայոց այն մասին վրայ կգրեն որ յարեւելից Է. ի հիւսիսոյ Պարսից Է. Ասորոց կկազի. որով Է. Մատրեոսի նետ նոյն տեղւոյն վրայ չէին կրնար հանդիպիլ : Մատրեոս, պարզ ժամանակագիր, բառական կհամարի ամ ըստ ամէ արձանագրել զանցս զոր կամ ի *perusalny detong* կամ իր ձեռքն եղած գրքերուն մեջէն ժողովեց : Իր հմտութիւնը ինչպէս որ ինքնին խոստովանի անկեղծաբար, շատ չափաւորեալ է. ոչ իր ազգին հնախօսութիւնը կճանաչէ Է. ոչ անոնց վրայ գրող ազգային հեղինակները : Երբ Ա գլխուն մեջ եղեւիոյ հիմնարկութեան վրայ կխօսի, չըզիտեմ որ աւանդութենէ առած Տիգրանայ զայն կուտայ առանց ըսելու թէ Հայոց իրեք Տիգրաններէն քանիւնորդն էասիկայ : Հետագայ գլխոց մեջ մինչէ ի մասըն Բ բոլորովին կշփոթէ Բագրատունեաց ժամանակագրութիւնը, թէ Է. ժամանակաւ անոնց շատ մօտ է : Կրնար իսկ Շապուհ, Յովհաննէս Կարողիկոս Է. Ստեփանոս Ասողիկ պատմագրաց ղիմէլ : Իր կրօնական գիտութիւնն ալ սուրբ Գրոց բառական հասկացողութենէ անդին չանցնիր, ուսկից Է. ստեպ ստեպ վկայութիւններ կբերէ, Երբեմն Է. կրճատելով : Անձանօթ Էն ի նմանէ Յունաց Էկեղեցւոյն սուրբ հարբը՝ որ իր հայրենակից հին վարդապետացն այնչափ ընտանի էին : Իր կեանքը ան տեղուանքն անցուցած ըլլալով՝ ուր ասորի դպրութիւնը Երբեմն այնչափ ծողկած էին՝ կըրնար կարծել տալ թէ օգտուած ըլլայ ի յիշատակարանաց անտի այնր լեզուի՝ զոր այնքան ճարտարխօսութեամբ կգրէր Ս. Եփրեմ : Բայց սակայն Մատրեոսէ ետքը գրող Երկու ասորի Միքայել Է. Գրիգոր Ապուլֆարաճ պատմիչներէ դատելով՝ կտեսնուի թէ ասորական դպրոցը նրջափ կտարբերէր հայկականէն, թէ կրօնական գաղափարներովը, թէ ազգային նախապաշարմամբքը, Է. թէ պատմական դէպքերը կշոռադատելու կողմանէ : Մատրեոս Է. Ապուլֆարաճ Երկու ամենեւին ներհակ ոգով լցուած Էն. առ իր չպակտիր որ առջինը՝ Ասորոց չտայ ծանր նախատիւրներ. Երկրորդն ալ՝ ամեն անգամ որ կրնայ՝ զՀայերը կբամբասէ ու կչարախօսէ : Այս ներհակութենէ՝ կրնամք նետեցընել թէ իրարու նետ հաղորդակցութիւն չունենին : Նոյն բանը

teurs postérieurs semblent l'avoir entièrement négligé, à l'exception du connétable Sempad, qui vivait au quatorzième siècle, et qui, dans la première partie de sa Chronique, a abrégé Matthieu, mais sans jamais prononcer le nom de celui qu'il a pris pour guide. Ce silence me paraît tenir à une cause : c'est que Matthieu s'est occupé principalement de l'histoire des provinces occidentales de l'Arménie et des pays étrangers limitrophes à l'ouest; tandis que les écrivains venus après lui, et entre autres Guiragos et Vartan, disciples des célèbres écoles de Sanahin, de Haghpad te de Kédig, dans l'Arménie orientale, ont eu en vue surtout cette partie de la Grande Arménie qui, à l'est et au nord, touche à la Perse et à la Syrie; ils n'ont pu donc se rencontrer avec Matthieu sur le même terrain. Ce dernier, simple chroniqueur, se borne à enregistrer année par année les faits qu'il a recueillis soit *de la bouche des vieillards*, soit dans les livres qui ont été à sa disposition. Son érudition est très-bornée, comme lui-même l'avoue ingénument; il ne connaît ni les antiquités de sa nation, ni les ouvrages de ceux de ses compatriotes qui les ont décrites. Lorsque dans le chapitre Ier il parle de la fondation d'Edesse, il l'attribue, d'après je ne sais quelle tradition, à Tigrane, sans distinguer quel est celui des trois souverains d'Arménie qui portèrent ce nom auquel il fait allusion. Dans les chapitres suivants, jusqu'à la seconde partie, il brouille entièrement la chronologie des Bagratides, qui cependant avaient vécu dans des siècles assez rapprochés de lui, et pour le règne desquels il pouvait recourir aux historiens Schabouh (Sapor), Jean Catholicos et Etienne Acoghig. Ses études religieuses ne s'étaient point étendues au delà d'une intelligence littérale de la Bible, dont il affecte de citer à chaque instant des passages, tout en les tronquant quelquefois. Les saints Pères de l'Eglise grecque, si familiers aux anciens docteurs de sa patrie, lui sont restés inconnus. Son existence écoulée dans les lieux où la littérature syrienne avait jadis jeté tant d'éclat, pourrait faire supposer qu'il mit à contribution les monuments qu'a produits la langue qu'avait parlée si éloquemment saint Ephrem. Mais à en juger par deux écrivains syriens postérieurs à Matthieu, Michel et Grégoire Aboulfaradj, on voit combien l'école à laquelle ils appartiennent s'éloignait de l'école arménienne, et par les idées religieuses, et par les préjugés nationaux, et par la manière d'envisager les faits historiques. Matthieu et Aboulfaradj, qui nous représentent parfaitement ces tendances opposées dans ce qu'elles ont de plus tranché, ne manquent

կրնանք ըսել նաև բիւզանդացի տարեգրաց նետ զՄատթեոս համեմատելով : Մեր ունեցածներեն այնչափ նեռու է նա, որ կրնամք հաստատել թէ ուրիշ աղբիւրներէ հանած պիտի ըլլայ : Օրինակի համար էրէ Նիկեփորայ, Փոկատու և Չմշկիկի բազաւորութեանց վրայ Լեոն Սարկաւագին պատմութեան նետ ըզՄատթեոս բաղդատեմք՝ կտեսնեմք որ թէև հիմնական բաներուն վրայ յոյն պատմչին նետ միաբան կերբայ, բայց ինքը տարբեր յիշատակարաններու վրայ աշխատած է : Նոյն բաղդատութիւնը Կեղբենոսի, Չոնարասայ, Աննա Կոմնենի նետ ևս ընելով, նոյն աննմանութիւնները կգտնեմք . որք ոչ միայն այս ժամանակագրաց ու Մատթեոսի ունեցած ծանօթութեանց տարբերութենէն առաջ կուգան, հապա նաև իրենց տարբեր տեսութեան կիսոն : Թէ որ անոնք Կոստանդնուպօլսոյ արքունեացն ու կասյերութեան արեւմտեան գաւառները յուզող խռովութեանցը վրայ աւելի լաւ տեղեկութեամբ կգրեն, բայց չկայ մէկը որ Ասիական գաւառաց վերաբերեալ բաներն Մատթեոսէն լաւ գիտնայ . ինք կրնայ զանոնք սրբագրելու և լրացընելու օգնել : Այսպէս տեսնող տանելով աւանդել մեզ Չմշկիկի առ. Աշոտ Գ գրած բուղբը (գլ. ԺԶ) որ Բիւզանդական պատմութեան ամենէն ազնիւ յիշատակարաններէն մէկն է, այսօրուան օրս այն կայսեր Ասորոց և Պաղեստինու մէջ բռնած ընրացքը կհասկանամք այն մանր տեղեկութեամբք զոր ի գուր պիտի խնդրէինք Լեոն Սարկաւագին : Այս քղբիս՝ (որ նոյն իսկ Բագրատունեաց դիւանէն հանած կերէի) վաւերականութեանը վրայ տարակոյս չկայ : Վասն զի նոյն իսկ մէջը գտնուած սխալներն ցուցանեն թէ յոյն բնագրի մը վրայէն բարգմանուած է ի հայ : Այս բարգմանութեան մէջ բանի մը անուն կտեսնեմք որ յոյն բնագրին քերականական հոլովը պահած էն : Պերիդոս Βηρύτος քաղբին անունը *Վηρύτος* գրուած է, որովհետև յունարէնը հայցական է նոն *Βηρύτου* (վիրիբոն) : *Ովուրն* կգրէ *ὄβολων* բառը, որ յոյնակի սեռական է *ὄβολός* նաւարակիտ բառին : Մատթեոս ուրիշ ոչինչ ընդհատ պատուական բան մըն ալ մեզի պահած է, և այս է Գագիկ Բ բազաւորին Կոստանդնուպօլսոյ Ս. Սոփիա եկեղեցւոյն մէջ խօսած ճառը, առաջի Կոստանդին Տուկաս կայսեր և կղերին Յունաց՝ հայ և բիւզանդական եկեղեցեաց մէջի եղած հաւատոյ մասանց վճէրուն վրայ : Անտարակոյս այս ճառը նախ հայերէն գրուած է . բայց յունարէն բարգմանուած ու խօսուած : Ապա ուրեմն նոյն իսկ բնագրին է որ Մատթեոս մեզ կհասցունէ : — Այսպէս, չկարենալով ստուգել Մատթեոսի աղբիւրները, էրէ կարծիք մը հարկ ըլլար ընել, կըսէի, որ ինքը ոչ ասորի և ոչ բիւզան-

jamais, le premier, d'imputer aux Syriens les excès les plus odieux, et le second, d'accuser et de calomnier les Arméniens toutes les fois qu'il le peut. Cet antagonisme nous autorise à admettre l'absence de communications. La comparaison de Matthieu avec les annalistes byzantins conduit aussi à un résultat négatif. Il s'écarte tellement de ceux que nous possédons, que l'on est autorisé à conclure qu'il a puisé à d'autres sources. Si on le confronte par exemple avec Léon le Diacre, pour le récit des règnes de Nicéphore Phocas et de Zimiscès, on s'aperçoit que tout en s'accordant au fond avec lui, il a travaillé sur des documents d'une provenance différente. Cette comparaison, continuée avec Cedrenus, Zonaras, Anne Comnène, etc., met en saillie les mêmes dissimilitudes; elles proviennent non-seulement d'une diversité d'informations, mais aussi du point de vue particulier où ont été placés ces chroniqueurs et Matthieu. S'ils sont beaucoup mieux que lui au courant des affaires de la cour de Constantinople et des révolutions qui agitent les contrées occidentales de l'empire grec, en revanche il sait mieux qu'aucun d'eux tout ce qui concerne les provinces asiatiques; et sur ce point il peut servir à les rectifier et à les compléter. C'est ainsi que, grâce au soin qu'il a pris de nous transmettre un des plus précieux documents de l'histoire byzantine, la lettre de Zimiscès à Aschod III, roi de la Grande Arménie, nous connaissons aujourd'hui la marche de cet empereur dans la Syrie et la Palestine, avec des détails que l'on chercherait vainement dans Léon le Diacre. L'authenticité de cette pièce, qui provient sans doute des archives des rois bagratides d'Ani, ne saurait être mise en doute; car les fautes mêmes qu'on y remarque prouvent qu'elle a été traduite en arménien sur un original grec. Dans quelques passages, cette version nous présente des noms propres conservant les inflexions grammaticales qu'ils avaient dans le texte primitif. On y lit *Vridoun* (վրիտուն), qui est le nom de la ville de Béryte, *Βήρυτος*, à l'accusatif *Βηρύτον*; *Ovoulón* (ովուրն) pour *ὄβολων*, génitif pluriel d'*ὄβολός*, obole. Une autre pièce de non moindre valeur que nous a conservée Matthieu, est le discours prononcé par le roi Kakig II dans l'église de Sainte-Sophie à Constantinople, en présence de l'empereur Constantin Ducas et du clergé grec, sur les articles de foi controversés entre l'Eglise arménienne et l'Eglise byzantine. Ce discours dut être très-certainement composé en arménien, mais traduit et prononcé en grec. C'est donc l'original que Matthieu nous a transmis. — Dans le doute où il nous laisse sur les sources où il a

դացի պատմիչները նայած ըլլալով, հարկաւ ուրեմն իրեն ժամանակակից հայկական յիշատակարաններու գրքեր պէտք է որ գործածած ըլլայ որ այսօրուան օրս կորսուած են, ու մեր ձեռքը հասած չեն :

(Մնացորդը գալ քուով.)

puisé, si j'avais à émettre une opinion, je dirais que, n'ayant consulté ni les écrivains syriaques ni les byzantins, il a dû nécessairement faire usage de livres ou de mémoires contemporains écrits en arménien et aujourd'hui perdus. (La suite au prochain numéro.)

Ի ՎԵՐԱՅ ԱԶՍ ԱՆՈՒՆ ՔԱՂԱՔԻՆ, ՈՐՈՅ ԱՒԵՐԱԿՆ ՏԵՍԱՆԻ Ի ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՍ.

Ի տարարնակութեամբ կեայ իմում ի Սեւան կղզւոյ, յորժամ դադարեցայ յառելոյ զհաւասարըս հնոց կարելոր մատենից նախնեաց մերոց, ինձ ի վշտիս սփոփանս եւ ի գրօսումն պարագորդութեանս՝ ձեռն արկի նախ ի ստորագրութիւն Սեւանայ անապատին, ընդարձակելով ըզբանս պատմութեան՝ որ զնմանեն :

Երկրորդ, յաւելի բանս ի նոյն եւ վասն ծովակին Գեղամայ կամ Սեւանայ, մանաւանդ վասն ելեւէջից նորա, որպէս հաւաստեցին մեզ բնակիչքն :

Յայտմանէ եւ բանասիրաց ոմանց առեալ է հատուածս ինչ բանից, եւ հրատարակեալ ի Ռուս եւ ի Գաղղիական լեզուս :

Երրորդ, տեսեալ իմ քե այս ծովակ բաց ի յայտնի ստենէն ընդ որ հոսէ յառատանայն միայն, ունի եւ գաղտնի ստինս, յորոց զբազումս հանէ ի գանազան գաւառս Արձախայ, վասն բուելոյ իմն գնացի ի խոյզ նոցա, եւ հարկեցայ լինել գաւառագիր եւ սահմանացն ընդ որս գնան շուրքն :

Չորրորդ, հարկ եղև ոչ ասել շատ, որչափ ինչ գրեաց քաջ ստորագիրն մեր Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխարունեան գԳեղարքունոյ՝ գգաւառէն Սիւնեաց, որք շրջափակեալ կան շուրջ գեղերը ծովակին Գեղամայ, որպէս գրէ Յովհաննէս Կարողիկոս Պատմարան, ուստի ի նոյն վաստակ եւս կրկին բերայ՝ ինչ ինչ յանտեսելոցն յառաջնոյ անտի՝ ի յայտ բերելով :

Եւ այսպէս այս գրուած չորեքմասնեայ յանկ ելբայց ոչ համարձակեցայ դեռ ածել յերևան, յուսով պատահելոյ այնպիսի հետախոյզ եւ երկայնամիտ ուղեւորի, մանաւանդ ոչ կաշկանդելոյ իբրեւ զիսն յտանակապս, որ ի ձեռին ունելով գուրուականս այսոցիկ գրուածոց, ի շրջագայութեամբն զննութենէ առցէ գաւելի եւս ծանօթութիւն, յաւելեալ եւ զարձանագրութիւնսն ամենայն. որով զլիսաւորեսցէ զգուզնաքեայ վաստակըս եւ տացէ ի յոյս :

Արդ այն ինչ այսպէս գԳեղարքունիս, կամ որ նոյնէ՛ գգաւառն Գեղամայ ի գիր առնուի, միշտ առաջի աջաց ունի գայս բան Սրբոյ հօրն մերոյ

Մովսիսի Խորենացոյ, զոր գրէ ի գիրսն Բ. ի գլ. Ժ.

« Խնդիր արացես ի Գեղարքունի ի գաւառին
« Սիւնեաց, եւ գտցես յառաջին հագներգութեանն
« յերեքտասաներորդ բուին, զի վկայէ յեղե-
« սեայ դիւանին լինել ամենայն գործոց առաջին
« բազաւորացն մերոց մինչեւ ցԱրգար, եւ զկնի
« Արգարու մինչեւ ցԵրուանդ. որ այժմ կարծեմ
« գտանի պահեալ ի նոյն քաղաքի : »

Սովին այսու հաստատեալ էի յիմ միտս քե ի Գեղարքունիս պարտ է լինել քաղաքի իմիք վաղընջականի, եւ երեւելոյ, զի իցէ Արքունիք Սիւնեաց : Ուր նստեր, գուցէ բայց յառաջնոցն եւ Վաղինակ Սիւնեաց տեր : Յետ սպանման նորա՝ եղբորորդի նորա Վասակ մանուկ հասակաւ անդ նստաւ ընդ նորա :

Սա յառաքելական պաշտաման սրբոյ վարդապետին Մեսրոպայ ի Սիւնեաց աշխարհին ի բարձումն կռապաշտական հետոց գտաւ օգնական : Սա հպատակեր իբրեւ որդի առ հայր առ սուրբ վարդապետն, ձեռնտու էր նմա յամենայն օգտակարս ազգին :

Ուստի աստ հաստատեցաւ մատենադարան, որպէս ձեռամբ եւ խրատու սրբոյ վարդապետին, նոյնպէս եւ վաստակասիրութեամբ Մովսիսի Խորենացոյ : Աստ հիմնեցաւ եւ վարժարան բարգմանութեան եւ աստուածաբանութեան : Ասա եւ վաղ ընդ փոյր ծաղկեցաւ եւ ուսումն, եւ բազմայան աշակերտեալք երեւելիք :

Մինչեւ յերբալ սրբոյն Մեսրոպայ յԱղուանս, յաւուրս Եսուաղէն արքայի Աղուանից, եւ Տեառն Երեմիա կարողիկոսի, աստի կոչեաց գԳեւնիամիմ բարգման. զոր եւ իսկոյն, որպէս ասէ Մովսէս կաղականտուացի (ի գիրն Բ. ի գլ. Գ.) մանուկն Վասակ ի ձեռն Անանիայ եպիսկոպոսին Սիւնեաց առաքեաց : Ուր եւ յայնժամ սուրբն Մեսրոպք ստեղծ զնշանագիրս կոկորդախօս, ազխալուր, խժական, խեցքեկագունի լեզուին Գարգարացոց :

Արդ քաղաք այսպիսի, ուր սկիզբն Մատենադարանի, որպէս կարծեմն, եղև ի Հայս, ուր